45ste JAARGANG SEPTEMBER 1941 No 9

HET TOEKOMSTIG LEVEN

MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT

GEWIJD AAN HET ONDERZOEK DER PSYCHISCHE VERSCHIJNSELEN

Oprichter-Redacteur (1897–1916) J. S. Göbel.

Adressen der Redactieleden:

A. J. H. M. VAN BAAR, arts, Geestbrugweg 65, Rijswijk.

Douairière Jhr. Mr. R. O. VAN HOLTHE TOT ECHTEN-VAN OORT, Delistraat 23.

Dr. K. H. E DE JONG, Beeklaan 356.

G. ZORAB, Verdistraat 32.

Het abonnement is per jaar en bij vooruitbetaling: Binnenland en Koloniën f 4.–, Buitenland f 5.–. Afzonderlijke nummers 35 Ct.; Buitenland 45 Ct.

Advertentiën alleen bij vooruitbetaling van 1–6 regels f 2.–, elke regel meer 35 Ct.

Proefnummers worden gratis toegezonden.

Administratie-adres: G. ZORAB, Verdistraat 32, Den Haag, Giro 414127, t.n.v. Het Toekomstig Leven. Telefoon 396628.

Twee werelden in één.

Onder degenen, die in een toekomstig leven geloven, zijn er nog velen — en daartoe behoren niet weinige christenen — die leven in de mening, dat de geestelijke wereld van de onzienlijke dingen en onze physische wereld geheel afgescheiden zijn. Ze geloven, dat ze tot aan hun dood leven op deze aardse planeet en daarna komen in een gebied, min of meer ver daarvan verwijderd; een hemel of een hel, al naar mate men het verdiend heeft door zijn werken of als vrucht van zijn geloof. Sterven wil dus voor de zodanigen zeggen: een doorsnijden van iedere band, die hen aan deze stofwereld bond, het gaan naar een andere plaats. Ze hebben nog niets van de waarheid verstaan, dat de nog op deze aarde levende mens reeds leeft in twee werelden tegelijk; dat de geestelijke lichamen en stoffelijke lichamen, die slechts in zoverre *nà* elkaar de woonplaats zijn van het menselijk ik, dat door de aardse dood het ene, het z.g. grofstoffelijke lichaam, als zodanig definitief uitgeschakeld wordt; die echter tijdens het aardse leven *te zamen* deze taak vervullen. Zo men aan een van beide lichamen de voorrang in de tijd zou moeten geven, dan gaat het geestelijk lichaam voorop.

Dit is geen redenering „ins blaue hinein" geen studeerkamer-theorie, maar verschillende geleerden zijn op grond van hun parapsychologisch onderzoek tot deze conclusie gekomen. Om er maar een paar te noemen. In de eerste plaats noem ik den bekenden prof. F. W. H. Myers. In zijn werk „De menselijke persoonlijkheid en haar voortbestaan na de lichamelijke dood" (Hollandse vertaling) lezen we: „De gevolgtrekking, die wij uit al deze bewijzen kunnen opmaken, is geheel in overeenstemming met de hypothese waarop mijn gehele werk gegrond is.

Ik heb aangenomen, dat de mens een organisme is, geleid of in bezit genomen door een ziel. Het is duidelijk, dat deze opvatting de hypothese inhoudt, dat wij tegelijkertijd een leven in twee werelden leven; een planetarisch leven in deze materiële wereld, waarop het organisme bestemd is in te werken, en tevens een cosmisch leven in die spirituële of metetherische wereld, die het vaderland is der ziel.

De waak-persoonlijkheid is aangepast aan de behoeften van het aardse leven; de slaappersoonlijkheid handhaaft de fundamentele verbinding tussen het organisme en de geestelijke wereld door het te voorzien van geestelijke energie tijdens de slaap, en ontwikkelt zich verder zelf door de uitoefening van haar eigen geestelijke vermogens. Deze conclusie zal in latere hoofdstukken verder gerecht-

vaardigd worden, en vooral in die, welke toestanden behandelen die analoog zijn aan de slaap, n.l. de somnambulistische en hypnotische trance-bezetenheid en extase."

Een ander niet minder bekend geleerde, Dr. K. du Prel, komt in zijn „Studiën uit het gebied der Geheime Wetenschappen" tot een zelfde slotsom. In zijn artikel „Kant en Swedenborg" schrijft hij: „Wij verkeren nu echter reeds tijdens ons leven met de ene helft van ons wezen in het rijk der geesten". En iets verder haalt hij met blijkbare instemming Kant aan: „De menselijke ziel zou dus beschouwd moeten worden als reeds in dit leven verband houdend met twee werelden tegelijk".

De meeste parapsychologen van deze tijd zijn het er dan ook wel over eens, dat er zoiets als een astraal-lichaam, een menselijk „dubbel" bestaat, ofschoon de stof, waaruit het is georganiseerd, nog niet wetenschappelijk is gedetermineerd. De een spreekt van een ether-lichaam, de ander van een odlichaam of van astrale stof — maar geen van allen weten wat deze stof nu eigenlijk precies is.

Nu is o.a. du Prel op grond van zijn onderzoekingen nog een stap verder gegaan. In het bijzonder dreven hem de verschijnselen van stigmatisatie (dit zijn organische veranderingen in het lichaam onder invloed van het onderbewustzijn), suggestie-genezingen, transfiguraties (lichamelijke vervormingen, die bij sensitieven, media, voorkomen), enz. tot de opvatting, dat tenslotte het gehele physische lichaam van de mens door de „innerlijke" mens (du Prel spreekt met Kant van het transcendentaal subject) naar het proto-type, het vóórbeeld van het astraal-lichaam is opgebouwd. Dat dus ook aan ons „ik", ons transcendentaal subject, de geestelijke mens, de ziel — of hoe men het ook noemen wil — niet alleen een denkend maar evenzeer een organiserend principe eigen is. Zo zou dus de physische mens in de grond der zaak zijn een projectie in de stof van de astrale mens en dientengevolge zou zijn verantwoordelijkheid niet bepaald worden hier in de stof, maar in die bovenzinnelijke wereld, vanwaaruit hij het stoffelijke organiseert.

Nu zijn er echter in de spiritistische en parapsychologische litteratuur gegevens, die er op wijzen, dat dit dubbel-bestaan niet alleen de mens eigen is, maar ook dier en plant. Wat, als het bij de mens zo is, reeds à priori van alle levensorganisaties, dus ook van dier en plant kon worden vermoed. Bestuderen we nu de verhalen omtrent de verschijningen van dieren en wat de planten betreft de zogen, „planten-palingenesie" [1]), dan schijnt hierdoor dat vermoeden door de feiten te worden bevestigd.

En waar nu de grens tussen „levende" en „dode" stof zeer moeilijk te trekken is en menigeen reeds spreekt van een bezield zijn der gehele natuur, zoals de theosofen zeggen, dat dit de oude wijsheid-godsdiensten reeds leerden, zo komen we langs deze lijn tot de conclusie, dat zichtbare en onzichtbare wereld elkaars evenbeeld zijn. Twee werelden in één: de astrale wereld voor ons natuurlijk oog onzichtbaar en als organisatorisch gevolg daarvan de zichtbare wereld der stof.

Ook in de bijbel vindt men dergelijke gedachten. Paulus schrijft (2 Cor. 4 : 18): „want het zichtbare is tijdelijk, doch het onzichtbare is eeuwig". Lezen we nu hiermede in verband Hebreën 11 : 3: „zóó dat wat men ziet, ontstaan is uit wat men niet kan aanschouwen", dan moet wel worden toegegeven dat hier het verband in de eerste plaats heenwijst naar het ontstaan der zichtbare wereld uit het onzienlijke eeuwige Woord van God, maar dan is het toch even duidelijk, dat Hebr. 11 : 3 de zichtbare wereld niet onmiddellijk en rechtstreeks uit het Woord van God laat voortkomen: wat men ziet is ontstaan uit *wat*

[1]) Onder „plantenpalingenesie" versta ik hetzelfde als Dr. du Prel in zijn artikel over: „Planten-mystiek". Aan de hand van veel middeleeuwse litteratuur en van onderzoekingen van Prof. Preyer, Fischer, Boerhave e.a. komt du Prel tot de conclusie, dat ook de plant een ziel (astraal lichaam) heeft, die zich na het vernietigen der plant onder bepaalde voorwaarden toch nog weer kan materialiseren en dat dit geschiedt juist in dezelfde twee richtingen als dit bij de verschijning van overleden mensen het geval is, n.l. 1. als een verschijning, zonder diepte, in 2 ruimteafmetingen als het ware, meer gelijkend op een portret dan op een werkelijk iets, en 2. als verschijning in drie afmetingen, hoogte, breedte en ook diepte of dikte, dus geen schilderij- of portret-indruk gevende. Oettinger schrijft over deze plantenpalingenesie in zijn Bijbels woordenboek: „Het sterven is niets dan een afscheiding der dingen, die het leven bedekken, een afleggen van het grove omhulsel, terwijl het strevende, levende wezen altoos blijft. Dat wat de stofjes drijft in de vorm, de bloem in de gedaante. Dit kan ik bewijzen uit een scheikundige proef met melissenolie; het aards omhulsel blijft in de retort, de scheppende geest gaat in de olie over met volledige vorm, maar zonder materie".

Oettinger deelt mede, dat ook Boerhave een dergelijke proef deed en wijst op de lering van den apostel in de Corinthe-brief: „Het lichaam is tweeërlei, het grove omhulsel en de stof voor het geestelijk leven".

men niet kan aanschouwen. Dit wijst niet heen naar een persoon, maar naar voorwerpen. Als men wel eens zegt, dat alle schepselen gematerialiseerde gedachten Gods zijn, dan zal dit gematerialiseerd worden toch moeten worden gezien als middelijk via de astrale schepping. Zo kunnen we ons ook gaan begrijpen, hoe de bijbel, sprekend over het toekomstig leven, menigmaal dit naar veler smaak veel te zinnelijk voorstelt. Natuurlijk mag men zich hiervoor niet beroepen op bijv. een boek als de openbaringen. Wat daar van het toekomend leven en het nieuwe Jeruzalem wordt vermeld is slechts als beeld bedoeld en niet als realiteit. Maar er zijn ook plaatsen in de Schrift, die klaarblijkelijk niet als beeldspraak zijn bedoeld en aanleiding zouden kunnen geven tot een al heel stoffelijke opvatting van het hiernamaals.

Laten we zulk een geval maar eens bezien. In Lukas 22 wordt ons het laatste avondmaal beschreven, dat Jezus met zijn discipelen houdt. Daar lezen we het volgende: „En hij nam een drinkbeker aan, sprak de dankzegging daarover uit en zeide: Neemt dezen en deelt hem onder ulieden. Want ik zeg u: van nu aan zal ik zeker niet meer drinken van het gewas van den wijnstok voordat het koninkrijk Gods komt." Dat dit letterlijk is bedoeld, lijkt mij moeilijk voor tegenspraak vatbaar te zijn.

Het is waar, dat dit woord van Jezus spreekt over het koninkrijk Gods. Dat het dus in verband moet worden gebracht met wat de bijbel leert over de eschatologie, de leer der „laatste dingen" met de wederopstanding der doden en de nieuwe hemel en nieuwe aarde. Maar even waar is het, dat deze gebeurtenissen — hoewel wij achteraf weten, dat ze nog niet hebben plaats gegrepen (zo ze al eens zullen komen) — door de eerste discipelen als zeer aanstaande werden verwacht, ja, dat zij meenden het zelf nog te zullen beleven. Voor het besef van hen was dus het toekomende leven niet een tussen-toestand, maar een rechtstreeks ingaan in het koninkrijk Gods. Waar is eveneens, dat op voorbeeld der joodse eschatologie uit de twee eeuwen voor en de eerste eeuw na onze Chr. jaartelling deze nieuwe toekomende orde van zaken dikwijls zeer materialistisch werd opgevat ook in de eerste christelijke gemeenten. Maar even waar is het wederom, dat de bijbel op meer dan een plaats zich tegen zulk een zienswijze verzet. Denk maar even aan het bekende woord: „vlees en bloed (d.i. het grof-stoffelijke) kunnen het koninkrijk Gods niet beërven." Ook ten opzichte van de opstanding der doden spreekt Paulus het duidelijk uit, dat de opstandingslichamen niet identiek zijn met de vergankelijke lichamen, waarmede de mens tijdens zijn aardse leven is bekleed. Hij krijgt dan een „geestelijk lichaam", naar zijn aard „onverderfelijk".

Afgezien van de misvatting der eerste Christenen omtrent het spoedig naderende einde van deze physische wereld, lijkt mij, wanneer wij het geheel der bijbelse gegevens overzien, de opvatting verdedigbaar, dat ook het Nieuwe Testament de zienswijze huldigt, door mij hierboven vermeld, dat deze materiële wereld ontstaan en georganiseerd is van uit de wereld der onzienlijke dingen. Terwijl we daarnaast dan in het N.T. ook nog de gedachte vinden, dat niet alleen de mens — hetzij door een ongeval of door verval van krachten — zijn organisatievermogen uit de stof terugtrekt om zich daarna geheel op astraal gebied te bewegen, maar dat dit door een cosmische ramp evenzo met de gehele aarde het geval zal zijn.

Wanneer we nu van deze kant de toestanden in het hiernamaals eens trachten te benaderen, dan wordt het duidelijk, dat de verschillende verhalen daarover, die verkregen werden naar wordt voorgesteld door communicatie met de geesten van overledenen, toch niet zo dwaas zijn, als dikwijls wordt beweerd. Niet dat ik de stelling zou willen onderschrijven dat deze mededelingen inderdaad altijd of zelfs meestal van overledenen afkomstig zijn. Maar om alles te ontkennen, daartoe vind ik evenmin vrijmoedigheid. De beroemde aethergeleerde, wijlen prof. D. Lodge, die na jarenlang persoonlijk proefondervindelijk onderzoek tot de spiritistische overtuiging kwam, had, naar hij schrijft, overtuigend bewijs, dat hij met zijn in de wereldoorlog gesneuvelden zoon Raymond nog in voortdurende gemeenschap stond. En ook hij ontving van dien zoon mededelingen over dergelijke toestanden en dingen. Nu is het natuurlijk gemakkelijk genoeg prof. Lodge op alle andere punten au serieux te nemen en alleen op dit punt niet; doch dergelijke bewijsmethoden laat ik liever aan anderen over. Ik zoek liever of er geen aannemelijke verklaring van te geven is. Ik geloof dat dit met de „twee werelden in één"-theorie gelukt. Doch ook al hebben we bij de

meeste van dergelijke verhalen te denken aan werkingen van het onderbewustzijn van een levend mens, dan hebben we ook daarbij niet te vergeten dat ook deze leeft in twee werelden tegelijk. Dat zo iemand dus feitelijke kennis van de astrale wereld (volgens bovengenoemde beschouwing identiek met de wereld van het hiernamaals) via zijn sub-liminaal waarnemingsvermogen in zijn waak-bewustzijn of door automatisch schrift op papier kan overbrengen. Het wordt zo vanzelfsprekend, dat er bloemen en dieren, woningen en gebouwen in het hiernamaals zijn. Dit zijn dan de astraal-vormen, de prototypen van wat zich op deze aarde in de grove stof heeft gematerialiseerd. Niet zo, dat deze astraal-vormen en hun stoffelijke materialisaties ruimtelijk naast elkaar zouden staan, maar, zoals bij de mens stof en astraallichaam in elkaar begrepen, elkaar doordringende. Twee werelden in één.

Nog op andere parapsychologische dingen werpt deze beschouwing licht. In het bekende boekje van Mevr. d'Esperance, waaruit dit medium ook over haar jeugd-ervaringen schrijft, vertelt zij, hoe ze als kind in het oude huis, dat ze bewoonden, allerlei personen in verouderde klederdrachten, zag komen en gaan. Fantasie! Dat is geen verklaring. Hallucinatie? Dat is mogelijk, ofschoon dan de vraag nog open blijft: was het een subjectieve of objectieve? Zou het niet ook mogelijk kunnen zijn, dat ze dóór haar physieke oog zag met de ogen van haar astraal-lichaam, wat daar plaats greep op astraal gebied? Zo iets als wat de bijbel verhaalt, dat ook voor een ogenblik gebeurde met den knecht van Elia op diens gebed: „Heer, open zijn oogen, dat hij zie". Als verhaald wordt gebeurd te zijn met den profeet Bileam, met den martelaar Stefanus en met Paulus, hoewel deze laatste daarbij buiten zijn zinnen in een soort van extase was.

Als we nu deze wijze van „geesten" zien in verband brengen met bepaalde spookgevallen, die aanleiding geven te denken, dat sommige geesten onder de dwang van diep ingedrongen emoties of gedachten, daarop nog gedurende korter of langer tijd op astraal gebied in het hiernamaals reageren; als het redelijk is te veronderstellen, ook op grond van kruiscorrespondenties en anderszins, dat de dood de menselijke persoonlijkheid niet verandert, hem slechts zijn georganiseerd stoflichaam ontneemt; dan leiden ook dergelijke spookgevallen tot dezelfde hypothese. Immers het astrale leven was „die spoken" ook tijdens hun aardse bestaan niet vreemd. Ook zij leefden, naar de uitspraak van Myers en du Prel, in twee werelden tegelijk. Zij zetten dus na hun dood in de astrale wereld met zijn astrale vormen voort, wat zij tijdens hun leven op aarde met hun hersenbewustzijn, slechts zagen van de aards-stoffelijke kant.

Zo komt dan de theorie over het bestaan van de mens in twee werelden tegelijk, die niet naast elkaar staan, maar elkaar doordringen en elkaars „dubbel" zijn; de ene wereld als het astraal lichaam van de ander; de stoffelijke wereld, zoals du Prel het zag, georganiseerd van uit het astrale gebied; — ons enig inzicht gevend over het leven na de dood, zodra we die transcendentale bovenzinnelijke wereld identiek stellen met het leven hiernamaals. De parapsychologische gegevens uit oude en nieuwe tijd wijzen m.i. sterk in die richting en het is ook redelijk één bovenzinnelijke wereld te veronderstellen dan twee. Nu een en na dit leven weer een andere bovenzinnelijke wereld.

Twee werelden in één. Het wil dus zeggen, dat we nu reeds „geesten", eeuwigheidskinderen zijn. Het wil zeggen, dat de dood geen overbrenger is van de ene ruimtelijke sfeer in een andere, doch slechts betekent een blijven voortleven in een aan ons sub-liminaal bewustzijn reeds bekende en vertrouwde omgeving. De dood ontneemt ons ons physieke oog en oor, maar kan die van ons „dubbel" niet aantasten. Bij gebrek aan een lichamelijk oog kunnen we geen stoffelijke bloemen zien, maar met ons astrale oog blijven we ons in de astrale vorm dier bloemen verlustigen. In één woord, door de dood komen we weer met onze gehele ongedeelde persoonlijkheid van uit het aanschouwen van deze wereld der schaduwvormen tot het zien van de wereld der werkelijkheid.

Ds. v. d. POL.

DE GROEPZIEL.

Het artikel van G. Zorab, „Een stam- of volksziel?" (in het Augustus-nummer, p. 131—134) over Felix Ortt's werk: „Het Probleem der Ziel", een artikel, waarvan wij de strekking — en niet de strekking alleen — ten zeerste beamen, geeft van zelf aanleiding tot het maken van allerlei opmerkingen.

Wij willen hier enkele punten nader behandelen.

Wanneer Felix Ortt bij de samengestelde levende wezens, b.v. den mensch, een veelvoud van psychische entiteiten aanneemt, die ieder als 't ware een bepaald onderdeel van het lichaam beheeren, en voorts blijkbaar veronderstelt, dat al die orgaanzielen van een zeker organisme onder de suprematie staan van een superziel, een super-entelechie, dan is het zeer zeker vermeldenswaardig, dat een dergelijke theorie ook in vroegere eeuwen is geopperd.

Paracelsus (gest. 1541) leeraarde, dat lichamelijke functies, als spijsvertering, zweeten en dergelijke, plaats vinden onder den invloed van een, om het zoo uit te drukken, zielachtig beginsel, de z.g. „Archëus" (afgeleid van het Grieksche woord „archê", begin) en wel zonder dat zulks den mensch helder voor den geest komt te staan.

Johan Baptista van Helmont (gest. 1644) maakt die theorie meer ingewikkeld door zelfs voor afzonderlijke deelen der bewerktuigde wezens afzonderlijke „archëi" (meervoud van „archëus") aan te nemen. Verbijstering van den archëus, door de een of andere oorzaak opgewekt, uit zich bij den mensch in ziekte. Door allerlei middelen, voornamelijk echter door de verbeelding (tegenwoordig zouden wij, minder raak, zeggen: suggestie) moet de verbijstering van den archëus tot staan worden gebracht.

Felix Ortt gelooft aan een groepziel, zooals men het gewoonlijk uitdrukt, of, zooals hij het voorstelt te noemen, aan een sympsychium (ong. samen-ziel). Dat dit een gelukkige vondst is, betwijfelen wij ten zeerste.

Voorts ontleent hij het ethnologisch bewijsmateriaal dienaangaande in hoofdzaak aan Lévy-Bruhl en aanvaardt diens conceptie van een „pré-logische mentaliteit" bij de primitieve volkeren (d.w.z. volkeren, die een, met de onze vergeleken, nog maar weinig ontwikkelde techniek hebben).

G. Zorab bestrijdt Ortt in dezen en terecht. Wij zijn echter hierin nog radicaler.

De zaak is, wel beschouwd, vrij eenvoudig.

Wanneer de primitieve mensch niet logisch vermocht te denken, zou hij zich in den strijd des levens niet kunnen handhaven. Er is een zekere logica toe noodig om b.v. voedsel doelmatig toe te bereiden en werktuigen te vervaardigen. Dit is bij den primitieven mensch onloochenbaar het geval en derhalve heeft hij deel aan het logisch denken.

Er is echter meer.

Ook waar het om onderwerpen van minder materieelen aard gaat, toonen de primitieve menschen vaak zeer logisch te kunnen denken. De ethnologe *Monica Hunter* vermeldt hiervan o.a. het volgende staaltje. Een inboorlinge uit Zuid-Afrika vroeg haar: „Waarom verbiedt gij, Europeanen, ons te liegen, terwijl de advocaten bij U in aanzien staan, wien het liegen tot hun beroep behoort?"

G. Zorab haalt, p. 133, een passage uit Ortt aan: „Voor ons, cultuurmenschen, is de „natuur" een vastgestelde orde, aan bepaalde, altijd gelijkblijvende wetten onderworpen. Voor de pré-logische mentaliteit bestaat de „natuur" in dezen zin niet."

Wij wenschen hier een en ander bij op te merken.

De uitdrukking „natuur" is zoo vaag en veroorzaakt zooveel verwarring, dat het beter is ze in de wetenschap, resp. de philosophie, niet te gebruiken. Vgl. onze uiteenzettingen dienaangaande in „De Stoa. Een wereldphilosophie", (1937), p. 53—56.

En wij zien ook niet in, waarom alle dingen tot in de kleinste kleinigheden toe aan altijd gelijk blijvende wetten zouden zijn onderworpen. Vooral niet, waar het bezielde wezens geldt, wier doen en laten immers maar al te vaak onberekenbaar is.

Nu het „sympsychium".

Verstaat men daaronder een gelijk gericht zijn van gedachten, voorstellingen, wilsuitingen enz., dan zijn er geen bezwaren tegen aan te voeren, zooals G. Zorab zeer juist zegt, p. 133.

Maar vat men het op als een „boven de individuen uitgaande afzonderlijk bestaand wezen met typische entelechische eigenschappen", dan zijn wij het evenzeer met G. Zorab eens, dat er voorshands geen reden bestaat, zoo iets aan te nemen.

Wij willen nog in 't bijzonder attent maken op de uitstekende desbetreffende uiteenzettingen van *William J. Long* over „The Swarm Spirit", in zijn werk „How Animals talk" (1919), p. 111—136) [1]).

Ook wat den praktischen kant betreft, is, verklaart hij op p. 122, „de theorie (in quaestie) een dwaling, aangezien de dingen, welke de bijen, naar men zegt, doen, gehoorzamende aan een onlichamelijk zwerm-instinct, op meer redelijke wijze door andere oorzaken zijn te verklaren.".

Voorts (p. 135): „Wanneer men vindt, dat dezelfde onberedeneerde handelingen, die bij vogels of andere dieren worden toegeschreven aan een geheimzinnige collectieve aandrift, bij menschen afhangen van een opeenvolging van individueele impulsen, dan is het goede psychologie evenzeer als goede natuurlijke historie het geheele kudde-instinct als een gedachtelooze mythe af te wijzen".

's-Gravenhage. Dr. K. H. E. DE JONG.

[1]) Dit werk, evenals andere van dezen auteur, is door de vloeiende vertaling van Cilia Stoffel voor een ruimeren lezerskring toegankelijk en met illustraties uitgegeven door W. & S. J. Brusse (1930).

Rondom de Psychometrie.

Het occulte verschijnsel, dat bij het publiek het meest bekend is en zich zelfs in een zekere mate van populariteit mag verheugen, is zonder twijfel de helderziendheid. Het aantal helderzienden in ons land is vrij groot. Daaronder bevinden zich echter vogels van zeer diverse pluimage.

In de eerste plaats personen, die zich onder dien naam aan overtreding van art. 251bis Wetboek van Strafrecht schuldig maken en die dan ook vroeg of laat onherroepelijk met de justitie in aanraking komen.

Daarnaast een eindeloos aantal slapende juffrouwen, planeetkundigen en kaartlegsters, die alle geheimen ontsluieren van verleden, heden en toekomst en raad geven in alle duistere zaken. Ook al mag men onder hen zoo nu en dan iemand aantreffen met zwakke paranormale gaven, het meerendeel van deze lieden is er alleen maar op uit zooveel mogelijk geld te kloppen uit de zakken van hun medemenschen.

En tenslotte de bonafide helderzienden, die meestal aan hun werk weinig of geen ruchtbaarheid geven, maar hun groot aantal cliënten voornamelijk aan recommandatie te danken hebben. Het grootste deel van deze groep wordt gevormd door de z.g. psychometristen en het is speciaal met hen, dat wij ons in de volgende regelen zullen bezig houden.

Onder psychometrie (psychoskopie) verstaat men dan dien vorm van helderziendheid, waarbij de helderziende (psychometrist) naar aanleiding van een voorwerp dat hem ter hand is gesteld (een zakmes, een portret, een haarlok, enz.) mededeelingen doet over den bezitter van dat voorwerp, zijn levensloop en karakter, zijn milieu, de omstandigheden waarin hij verkeert en vaak ook zijn toekomstig lot. In dit laatste is natuurlijk voor het publiek de grootste attractie gelegen.

Aanvankelijk dacht men, dat de psychometrie een geheel op zichzelf staand verschijnsel was. Later echter zag men in, dat men met een variant van de helderziendheid te doen had. Onder het verzamelbegrip „helderziendheid" verstond men dan het waarnemen in ruimte en tijd op andere dan de gebruikelijke wijze.

Het voorwerp, dat men eerst van essentiëel belang achtte, bleek in vele gevallen slechts een zeer ondergeschikte rol te spelen. Vele psychometristen bleken het tenslotte ook zonder voorwerp te kunnen. Op de openbare zittingen van een onzer meest bekende helderzienden kan men waarnemen, hoe deze, na het grootste deel van den avond voorwerpen „behandeld" te hebben, zich tenslotte nog tot enkele der aanwezigen wendt, die geen beurt hebben gehad, en van dezen frappant juiste dingen vertelt.

Of het voorwerp echter in alle gevallen gemist kan worden, is een vraag die wij ontkennend zouden willen beantwoorden. Wij denken daarbij in het bijzonder aan die gevallen, waarbij een persoon zich naar een helderziende begeeft met een voorwerp, van welks drager of geschiedenis hem totaal niets bekend is.

Maar meestentijds dient het voorwerp, „inductor" genaamd, slechts om den psychometrist op gang te helpen, juist zooals bij den (goeden) kaartlegger de kaarten, bij den kristalziener het kristal de middelen zijn ter opwekking van het paranormale vermogen. Wel zeggen verscheidene psychometristen, dat het zonder voorwerp niet gaat, terwijl weer anderen voorkeur hebben voor een bepaald soort voorwerp (een brief b.v.), maar teveel waarde moet men aan deze beweringen niet hechten. De autosuggestie speelt hierbij een groote rol. Het kan zijn, dat eens een proefneming met een brief zeer goed slaagde: daaruit concludeerde de psychometrist dat hij speciaal iemands schrift moet hebben om een goed resultaat te bereiken. Deze voorstelling nu

werkt activeerend op hem als hij een brief, daarentegen remmend zoodra hij een ander voorwerp in handen krijgt. Of wel de psychometrist gelooft aan een bepaalde verklaringstheorie van zijn gave, de z.g. fluïde-theorie, en meent nu, geheel ten onrechte, dat b.v. metalen het fluïde niet voldoende vasthouden en dat het dus met metalen voorwerpen niet of slecht gelukt. Moedigt men hem echter aan en slaagt men er in hem van de onjuistheid van zijn denkbeelden te overtuigen, dan worden de resultaten weldra beter. Zoolang dit nog niet het geval is, doet men het beste de aanwijzingen van den psychometrist met betrekking tot den aard van den inductor zonder meer op te volgen.

Het aantal personen, dat psychometristen bezoekt (en waarvan het overgroote deel uit dames bestaat), is veel talrijker dan menigeen wellicht zou denken. Materieele en geestelijke moeilijkheden van allerlei aard, gevoelens van onvrede met het leven, ziekte, al te vaak ook louter nieuwsgierigheid naar wat de toekomst zal brengen, nopen velen een helderziende te raadplegen, in de hoop, dat deze hun eenige verbetering van lot in het vooruitzicht zal stellen.

Van deze bezoekers keert een groot aantal voldaan huiswaarts, anderen daarentegen zijn in hun ervaring teleurgesteld, aangezien het „consult" niet het door hen gewenschte resultaat heeft opgeleverd. Deze laatsten zijn maar al te gauw geneigd de(n) psychometrist(e) voor deze „mislukking" aansprakelijk te stellen. Heel vaak echter geheel ten onrechte. Uit de practijk immers blijkt telkens weer hoezeer deze menschen, gewoonlijk zonder het zelf te weten, door gebrek aan inzicht of onhandig gedrag veel van hun eigen goede zaak bederven. Eenige elementaire kennis op dit gebied is dan ook wel noodzakelijk voor wie zich tenminste voor al te groote teleurstellingen wil vrijwaren.

Om te beginnen is het al niet onverschillig naar welken psychometrist men gaat. Natuurlijk geldt dit in het bijzonder voor hen, die behoefte hebben om van tijd tot tijd hun hart eens uit te storten, hun levensmoeilijkheden te bespreken met iemand van wie zij krachtens zijn bijzondere gaven (ten rechte of ten onrechte, dit kan men in het midden laten) verwachten, dat hij die zal begrijpen. Deze personen zullen zich intuïtief wenden tot dien helderziende, die hen uit ervaring het beste ligt. Het is duidelijk, dat wij hier minder te doen hebben met eigenlijke psychometrie (al zal deze meestal wel een rol spelen), dan wel met een vorm van psycho-therapie. In zulke gevallen zal het beste resultaat dan ook geboekt worden, niet noodzakelijk door dien psychometrist die het beste „ziet", maar wel door hem, die met zijn bezoeker(ster) het best meevoelt, meepraat, in den letterlijken zin: het best mede-lijden betoont. Dat menig helderziende, die van een sterk verantwoordelijkheidsbesef doordrongen is en in wien een krachtig verlangen leeft den medemensch te helpen en op te beuren, op deze wijze belangrijk sociaal-paedagogisch werk verricht, is duidelijk.

Maar ook dan, wanneer men wèl een beroep wenscht te doen op de paranormale begaafdheid, dient men nauwlettend te zijn in de keuze van een helderzienden raadsman. Onder de psychometristen bestaat n.l. een zeker specialisme, samenhangend met hun belangstelling. Zoo zijn er, wier aandacht in het bijzonder gericht is op den gezondheidstoestand van hun bezoekers, anderen interesseeren zich meer voor de huiselijke en maatschappelijke omstandigheden van hun cliënten, weer anderen voor het karakter en de meer intieme aangelegenheden, en deze aandachtsrichting beïnvloedt in niet geringe mate den aard van de indrukken tijdens het consult. Natuurlijk is hier slechts sprake van een meer of minder. Maar het verdient toch aanbeveling er in de practijk rekening mede te houden in dien zin, dat men, wanneer men b.v. in materieele moeilijkheden verkeert, bij voorkeur geen raad gaat inwinnen bij een psychometrist, wiens belangstelling hoofdzakelijk uitgaat naar ziekten. Hóé de belangstelling bij iederen psychometrist afzonderlijk gericht is, leert men overigens het best uit de ervaring.

Wat de psychometrie vooral gecompliceerd maakt is de omstandigheid, dat twee andere verschijnselen er een meer of minder belangrijke en doorgaans moeilijk te onderkennen rol bij spelen: de telepathie en het gedachtenlezen.

Bij beide verschijnselen vindt een overdracht plaats van bewustzijnsinhouden (gedachten, voorstellingen) langs andere dan de normale zintuigelijke kanalen. Terwijl er echter bij telepathie iets in het bewustzijn van een voor dergelijke ontvangst gevoeligen persoon (het medium) wordt *overgebracht* door een ander, wordt bij gedachtenlezen, zooals

het woord al zegt, door dit medium *geput* uit het geestelijk bezit van derden. Men kan het ook zoo zeggen, dat bij telepathie het medium passief, bij gedachtenlezen daarentegen juist actief is ingesteld.

Er dient evenwel terstond aan toegevoegd te worden dat dit verschil louter theoretische waarde heeft. In de practijk blijkt de grenslijn tusschen de twee verschijnselen zeer moeilijk te trekken en is het dus vrijwel niet uit te maken of wij in een bepaald geval met telepathie dan wel met gedachtenlezen te maken hebben.

Maar vast staat, dat een van beide of beide verschijnselen een rol spelen bij de psychometrie. Dit is ook wel te begrijpen. Immers de psychometrist neemt vanaf het oogenblik dat hem een voorwerp ter hand wordt gesteld een afwachtende houding aan: hij wacht op de indrukken die tot hem zullen komen, bevindt zich bijgevolg in een toestand van passiviteit en is dus ontvankelijk óók voor indrukken, die niet in het voorwerp zelf (?) hun oorsprong hebben, maar bijvoorbeeld in een der aanwezigen.

Ter illustratie hiervan diene het volgende geval. Tijdens een der proefnemingen met psychometristen, in 1936 gehouden vanwege de Studievereeniging voor „Psychical Research" (het wetenschappelijk genootschap dat in ons land de occulte verschijnselen onderzoekt en bestudeert) geschiedde het, dat de psychometrist naar aanleiding van een voorwerp een uitvoerige persoonsbeschrijving gaf, die echter volgens degeen, van wie dat voorwerp afkomstig was, niet met de werkelijkheid overeen kwam. Wat bleek evenwel na afloop van het experiment? Dat de proefleider, die er bij tegenwoordig was, zich op het oogenblik, waarop de psychometrist het voorwerp „behandelde", door een toevallige omstandigheid *in gedachten* bezig gehouden had met een hem bekend persoon, op wien de beschrijving wel toepasselijk was. [1]).

Een gevaar schuilt hier natuurlijk niet zoozeer in de mogelijkheid, dat de telepathie (en/of het gedachtenlezen) een rol speelt, dan wel in het feit, dat de meesten zich daarvan in de practijk geen voldoende rekenschap geven.

Gaat men b.v. voor een ziektegeval naar een psychometrist en heeft men zich daaromtrent reeds een bepaalde (maar onjuiste) voorstelling gemaakt, dan kàn het gebeuren dat men, zonder het natuurlijk te willen, deze voorstelling telepathisch op den psychometrist overbrengt, met het noodlottige gevolg, dat men nu nog versterkt wordt in zijn foutieve meening t.a.v. den aard van de ziekte.

Hiermee wil niet gezegd zijn, dat psychometristen ook niet vaak goede ziektebeschrijvingen kunnen geven, maar alleen dat *groote voorzichtigheid in acht dient te worden genomen.* In het algemeen is het verkeerd met sterk vooropgezette meeningen naar een helderziende te gaan. Dit doet altijd afbreuk aan het resultaat. Het beste is zich tijdens een zitting zoo passief mogelijk te houden. Maar ook wanneer oogenschijnlijk de gunstigste voorwaarden voor het welslagen van een consult aanwezig zijn, zij men nog uiterst omzichtig. Een helderziende ziet nu eenmaal niet alles en is evenmin onfeilbaar. Dit moge een ernstige waarschuwing zijn aan het adres van hen, die vrijwel onvoorwaardelijk geloof hechten aan de uitspraken van helderzienden en er hun leven zelfs naar inrichten.

Er is nog een ander verschijnsel, waarop in dit verband de aandacht dient te worden gevestigd, en wel de pseudo-psychometrie. Hiervan is sprake wanneer de helderziende op *normale* wijze het een en ander te weten komt over een persoon of een voorwerp. Wij hebben hier niet het opzettelijke bedrog op het oog. In vele gevallen geschiedt deze kennisvermeerdering juist geheel onbewust.

Psychometristen bezitten meestal een groote menschenkennis en een scherpe opmerkingsgave. Met deze eigenschappen kunnen zij veel dingen te weten komen over den persoon die zij tegenover zich krijgen. Het wordt hun bovendien vaak nog gemakkelijker gemaakt, doordat de meeste menschen tijdens de zitting niet kunnen zwijgen: ze maken opmerkingen, doen zelfs ongevraagd mededeelingen en wijzen zoo den psychometrist de richting die hij gaan moet. Verder stellen zij suggestiefvragen, dat zijn vragen waarin een vingerwijzing inzake het antwoord wordt gegeven, of zij geven uitingen van goed- of afkeuring (gebaren, geluiden, optrekken en fronsen van de wenkbrauwen, e.d.).

Een wel zeer sterk staaltje van pseudopsychometrie leverde een Indisch journalist, die eenigen van zijn vrienden had verzekerd hetzelfde te kunnen presteeren als een echte psychometrist. Hij vertelt ons zijn ervaring als volgt: [1])

[1]) Tijdschrift voor Parapsychologie, 9e jaargang, bl. 194.

„De echtgenoote van een oud-officier van gezondheid in Ned.-Indië gaf mij een trouwring. Nadat ik dien op mijn voorhoofd had gelegd, vroeg ik haar of zij zich alle gebeurtenissen uit haar leven herinnerde. En op haar toestemmend antwoord vertelde ik haar toen (ik geef het hier in het kort weer): „dat zij op een mooien maanavond, in het wit gekleed, tijdens een pic-nic, een aria had gezongen, staande met den rug gekeerd naar den Boeroe-Boedoer!"

Groote verbazing. Gedurende een verblijf van vele jaren was dit inderdaad één keer gebeurd en zij kon zich dat zeer levendig herinneren. Haar man bevestigde dat „alles precies uitkwam".

Nu de verklaring. Een klein kunstje!

De trouwring was de hare, zij droeg er geen, had dien te voren afgedaan en in haar beursje gestoken. Haar spreekstem was zeer welluidend: zij moest dus ook wel zingen en vermoedelijk goed zingen. Iedereen die lange jaren in Indië vertoeft, maakt wel tenminste éëns, gewoonlijk in gezelschap (pic-nic) een tocht naar den Boeroe-Boedoer. Wanneer het een mooie maanavond is, moet de aanblik van dit pracht-bouwwerk overweldigend zijn en men laat zich deze dan ook niet ontgaan. De witte kleeding spreekt van zelf. De rest was fantasie, maar toevallig raak.

Ik merk nog op, dat ik de gewoonte had het gehoor te verzoeken volstrekt niet stil te wezen, door te gaan met theedrinken en praten; dat ik mijn mededeelingen fragmentarisch deed, met tusschenpoozen (als om tijd te hebben tot nadenken) en dat ik dus voldoende gelegenheid had om waar te nemen (aan onwillekeurige bewegingen van man en vrouw, aan gelaatsuitdrukkingen) of ik al dan niet op den goeden weg was."

Wij hebben hier te doen met een handig combinator, een soort Sherlock Holmes. Ook deze detective wist uit b.v. iemands kleeding en optreden merkwaardig scherpzinnige conclusies te trekken aangaande de karaktereigenschappen en het leven van dien persoon.

Maar hoe mysterieus en onbegrijpelijk dit vermogen voor een buitenstaander ook zijn moge, met helderziendheid vertoont het niet meer dan een oppervlakkige, uiterlijke gelijkenis.

Het ligt voor de hand, dat het voorkomen van deze eigenschap bij wèl-paranormaalbegaafden verwarrend kan werken en dat men dus niet altijd precies weet of bepaalde kennis van normalen dan wel van paranormalen oorsprong is.

Een anderen keer daarentegen is dit voor iederen goeden waarnemer duidelijk. Speciaal wanneer het helderziend vermogen uitblijft, wanneer de psychometrist moeilijk tot indrukken komt, gaat hij vragenderwijs spreken, of, zooals dat heet, gaat hij „visschen". Uit de gelaatsuitdrukking, bewegingen, opmerkingen en uitroepen van den persoon tegenover hem weet hij nog wel het een en ander af te leiden. Op deze manier brengt hij er dan vaak nog iets van terecht. Misschien past hij deze methode toe om zichzelf op gang te brengen, om de occulte gaven, die hem in den steek dreigen te laten, te stimuleeren. In ieder geval dient men er voor op zijn hoede te zijn. In de practijk, tijdens een zitting, verdient het dan ook aanbeveling zoo weinig mogelijk te zeggen en zijn gelaats- en andere lichaamsspieren zooveel mogelijk in bedwang te houden. Een simpele beweging met been of arm kan voor den psychometrist een aanwijzing zijn. Bemerkt men, dat een volstrekt stilzwijgen den helderziende irriteert, dan make men een of andere neutrale (d.w.z. geen aanwijzingen inhoudende) opmerking.

Een enkel maal gebeurt het wel, dat de psychometrist in het geheel niet op gang kan komen. Ter billijke beoordeeling moet men dan bedenken, dat de psychometrische begaafdheid (zooals trouwens elke andere paranormale begaafdheid) aan een onberekenbare eb en vloed is onderworpen. Soms is de helderziende frappant goed op dreef en dan is alles wat hij zegt raak, een anderen keer echter is alles er naast.

Het beste zou zijn dat een psychometrist, zoodra hij bemerkt niet goed gedisponeerd te zijn, weigerde consult te geven. De meesten van hen leven echter van hun gave en houden, om het publiek in de gelegenheid te stellen hen te bereiken, vaste zittijden. Zij verkeeren zoodoende in een moeilijk parket, willen de menschen liever niet terugsturen en probeeren er nog wat van te maken. De eenige en juiste oplossing onder zulke omstandigheden is, dat de bezoeker er van zijn kant op aandringt de zitting te beëindigen en wacht tot een volgende gelegenheid, wanneer de psychometrist beter gedisponeerd is.

In het algemeen gaat men naar een helder-

[1]) Tijdschrift voor Parapsychologie, 5e jaargang, bl. 233.

ziende met een bepaalde bedoeling, om ergens raad in te vragen, om iets te weten te komen, enz. Velen nu rekenen er op, dat de psychometrist daarover iets zal zeggen. Dit is echter een verkeerd uitgangspunt. De helderziende heeft het niet in zijn macht indrukken naar willekeur op te wekken. Hij moet afwachten. Vaak zal het dan ook gebeuren dat hij rake dingen zegt, maar niets over datgene waarvoor men eigenlijk gekomen is. Dit is zonder twijfel een teleurstelling, maar men dient er zich bij neer te leggen. Dat velen dan na afloop nog allerlei vragen stellen, in de hoop daardoor toch hun doel te bereiken, bewijst alleen maar dat zij het verschijnsel niet begrijpen. Bovendien is de kans groot dat de psychometrist zijn bezoeker met goedkoope, zij het dan ook nog zoo goed bedoelde antwoorden zal trachten tevreden te stellen, en daarmee is de laatste wel allerminst gebaat.

Uit het bovenstaande moge voldoende gebleken zijn, dat wij bij de psychometrie niet maar met één enkel verschijnsel te doen hebben, maar met een groep van verschijnselen, die niet van elkaar te scheiden, alleen maar te onderscheiden zijn. Telepathie, gedachtenlezen, psychometrie, onbewuste (en bewuste!) gebruikmaking van langs normalen weg verkregen gegevens, dat alles loopt onmerkbaar in elkaar over.

Tenslotte, welke belangrijke consequentie is hieraan voor ons verbonden? Deze, dat wij zeer voorzichtig moeten zijn met uitspraken van helderzienden. Het is waar, wij kunnen er vaak ons voordeel mee doen, maar wij moeten daarnaast te allen tijde ons gezond verstand blijven gebruiken. Waar een psychometrist iets adviseert dat met ons inzicht in strijd is, daar dienen wij niet het advies van dien psychometrist te volgen, maar ons eigen inzicht!

Drs. P. VAN TIEL Jr.

L i t e r a t u u r:

Dr. W. H. C. Tenhaeff, Paragnosie en „Einfühlen", 1933 (ook in het Tijdschrift voor Parapsychologie, 5e jaargang).

Dr. W. H. C. Tenhaeff, Proefnemingen met psychoskopisten (T. v. P., 9e jrg.).

Dr. Htte Heymans, Een psychoskopisch experiment in dialoogvorm (T. v. P., 10e jaargang).

G. Zorab, Statistische toetsing der psychometrie (T. v. P., 13e jrg.).

Er is geen dood.

II.

Een ieder krijgt wel eens van die tijden in het leven, dat 't lijkt alsof de eene slag na den anderen op je moet vallen. Het oude spreekwoord: „Een ongeluk komt nooit alleen" getuigt daar ook van. En zoo ging 't ook mij.

Na den dood van mijn innig geliefden man stapelde zich moeilijkheid na moeilijkheid op: kinderen die in die zware crisisjaren hun betrekking verloren en weer afhankelijk werden, een dochter die met haar gezin naar een ver werelddeel vertrok, studeerenden die 't innerlijk moeilijk hadden, een dochter die steeds weer wegkwijnde en waar geen dokter raad voor wist, in één woord zooveel groote zorgen en materieele puzzles, dat 't mij soms te machtig werd en ik in moedeloosheid, niet meer bestand tegen de steeds aanstormende moeilijkheden, begon te snakken naar een einde van dit leven, wetende van een hereeniging met de geliefde voorgeganen en van een mooier, reiner geestelijk leven in de sferen. Hoe hoopte ik in dien tijd op een bemoedigend woord of levensteeken van gene zijde, maar nooit kwam eenig bericht als troost en versterking tot mij (wel een bewijs hoe weinig wij dat in de hand hebben, alle verwijten van tegenstanders van het contact ten spijt!).

In dien tijd van zware depressie gebeurde het, dat ik met vrienden, waaronder een dokter, per auto zou rijden naar Haarlem, ter eere van een verjaarsbezoek. Die dokter behandelde met veel zorg en liefde mijn zieke kind, maar door haar steeds verminderende krachten ontbrak mij 't vertrouwen in zijn diagnose en wenschte ik een consult. En nu in die auto besprak ik dat vraagstuk met hem, 't geen mij, om 't ietwat pijnlijke voorstel, nerveus maakte. Een oogenblik later, 't benauwd vindend in den wagen, wilde ik het raampje open zetten; ik draaide

den knop, zonder resultaat; ik gaf wat meer kracht en plots, in een ondeelbaar oogenblik (ik draaide aan de handle van 't portier!!) vliegt de deur open, ik voelde een hevige windsuizing, kan me niet meer op 't klapstoeltje houden en werd uit de auto gezogen, mijn beenen de lucht in, zwaaiend om het portier heen tot achter de auto, die in snelle vaart van een 80 K.M. voortsuist op den grooten weg, terwijl ik 3, 4 maal of meer als een bal rol op de baan en eindelijk blijf liggen, vlak voor een uit alle macht remmende auto, die achter ons aanreed.

Angstig en behoedzaam stappen de dame en chauffeur uit die auto, vol schrik voor hetgeen zij voor zich op den grond verpletterd zouden vinden; mijn vrienden komen van veraf uit de auto aanhollen, buiten adem; vrachtwagens staan stil en een groote menigte verdringt zich in een oogenblik om mij heen, terwijl ik probeer op te staan.

„Blijf in Gods naam liggen", schreeuwt de dokter nog van verre.

„Wees maar kalm", roep ik, „ik heb niets".

„Dat kan niet, blijf liggen".

Maar ik sta al, met tintelende handen, die gloeien door 't glijden over het gladde asfalt, met wat bibberende beenen door de ongewone sprongen, mij dood geneerend over die idiote capriolen en over al die drukte.

„Juffrouw, je hebt een groote wond aan je been", roept een vrachtrijder.

„Wel neen, ik heb niets", verweer ik me nog, maar zag toen toch een bloedende beenwonde. Ik stap, wel wat pijnlijk, terug naar de auto, nadat van heinde en verre de inhoud van mijn opengesprongen taschje was bij elkaar geraapt door vriendelijke getuigen van 't ongeval en verder rijd ik, stil overpeinzend hoe wonderlijk dit alles was: mijn groote depressie, mijn stil verlangen naar den dood, dit ongeval en de redding als door een wonder. Want dit had *de* manier kunnen zijn om ineens uit 't leven te worden geslingerd, in een ondeelbaar oogenblik, en toch leefde ik nog, had zelfs bijna niets dan wat schaafwonden; en wie overkomt dat op ouderen leeftijd, zoo'n buiteling te maken zonder letsel? Was het dan mijn tijd nog niet en had ik verder te leven *met* de vele moeilijkheden en had ik dus toch misschien nog een taak, waar ik mij al zoo overbodig voelde? en een warm gevoel doorstroomde mij, nu ik dit ineens als een les, een vingerwijzing, zag.

Het verjaarsbezoek was wat vreemd, ik werd er verbonden en alle feestgangers zagen wat wit en waren onder den indruk van 't gebeurde; ik zelf was alleen misschien wat *te* druk, *te* opgewonden en dankbaar, dat ik na den terugtocht thuis in eigen bed verzorgd kon worden.

Na een week voelde ik mij in staat onzen 14-daagschen seance-avond, welke voor mij steeds als een heilig gebeuren was, mede te maken. Niemand wist daar iets van mijn ongeval en ter verklaring van mijn nog verbonden been vertel ik in 't kort vóór den aanvang de feiten, hoe ik aan den dood ben ontkomen. En dan komt weer bij het aanzitten met de planchette „het" wonder; na de gewone begroeting: „Gegroet, mijn lieve vrienden", werd er geschreven:

„Ik wil eerst onze vriendin vertellen dat zij, zonder de hulp van geestelijke krachten, niet meer in haar stoflichaam zou vertoeven. Gij kent niet de ontzettende snelheid, waarmede van dezen kant ingegrepen kan worden in stoffelijke gebeurtenissen, maar alleen dan slechts ook, wanneer de geestelijke wetten het toelaten, want is zulks niet het geval, dan kan er niets tegen worden gedaan, daar de gebeurtenissen dan hun gang moeten gaan. In dit geval waren zij, die u nastaan, reeds bij u om u op te vangen en den stoot of val te breken. De gebeurtenis kon niet verhinderd worden, maar wel de mogelijke gevolgen, die ze mee konden brengen. De gebeurtenis *moest* plaats hebben, daar ze paste in de evolutie van uw innerlijk wezen. De gevolgen pasten daar nog niet in en wel daarom mochten zij, die hier zijn, dat verhoeden, omdat ze weten hoe noodig uw gang op aarde nog voor velen is. Ze zijn dan ook innig dankbaar, dat ze u hebben mogen helpen, wetende dat uw tijd om hen hier te ontmoeten nog niet is gekomen. Dit is iets heel moois en moet allen tot dankbaarheid stemmen".

Tot dankbaarheid! Hoe innig dankbaar ben ik die goede helpers voor hun daadwerkelijke hulp en voor de troostrijke en aansporende woorden. Hoe kan ik mijn dank 't beste toonen? Is dit alles niet als een wonder? Wie wist daar iets van mijn moeilijk-

heden, wie wist daar van mijn levensmoeheid en zware depressie? En toch, dààr ineens die woorden, als een zweepslag: de gebeurtenis *moest* plaats hebben (ik, kleingeloovige, had te leven en moest het voelen), maar *niet* de gevolgen (mijn leerschool hier was nog niet volbracht, ik was ook nog noodig!).

Neem dan de moeilijkheden maar blijmoedig weer op je schouders, vertrouw dat alles komt zooals goed voor ons zal blijken; een mensch is veel sterker dan hij weet! Je krijgt kracht naar kruis, indien je maar sterk beseft dat God 't ons alles geeft en dat er helpers zijn, die ons de hand reiken bij onze levenstraining en geloofstoetsing. O, die „Reikende Handen" (bundel lessen, onder dezen titel, mediamiek ontvangen in particulieren kring), die je vastgrijpen, die je opbeuren, die je weer zelfvertrouwen geven en je je plichten wijzen. Die handen, die met je meevoelen en je zelfs physiek weten te schragen!

Is het niet als een sprookje, en dat toch in deze tijden? Er wordt met ons medegeleefd, vanuit de onzichtbare gewesten, de band met onze geliefden blijft bestaan, wij worden opgevoed door hen, die ons voorgingen!

O, verblijdend woord: „Er is geen dood"!

H. B.

Herinneringen aan een vroegeren seancekring.

Slot.

Mijn herinneringen aan dit tijdperk van onderzoek en ervaring wil ik besluiten met die van een bezoek aan de spiritistische kolonie op Kasteel Bovigny bij Luik, waartoe Prinses M. Karadja ons had uitgenoodigd. Prinses Karadja, van geboorte een Zweedsche, had als echtgenoote van den Turkschen gezant eenigen tijd in den Haag gewoond. Tijdens een congres in Brussel leerden wij haar kennen als een overtuigend spiritualiste en uitstekend medium. Na den dood van haar echtgenoot publiceerde zij enkele geschriften over haar ervaringen op spiritisch gebied, die zeer de aandacht trokken. Meer bekendheid verkreeg echter het door haar hand ontvangen geïnspireerde dichtwerk: „Naar het Licht" genaamd, dat door den auteur H. J. Schimmel op onnavolgbare wijze in het Hollandsch werd overgebracht. Het dankte zijn ontstaan aan zeer bijzondere omstandigheden. Toen zij zich in 1900 te Londen bevond, ontving zij langs mediamieken weg mededeelingen van haar overleden echtgenoot aangaande documenten, die haar eerst later ter hand kwamen. Ten slotte beval hij haar Londen dadelijk te verlaten, om in de grafkapel van Kasteel Bovigny op een communicatie uit de geestenwereld te wachten. Zij gehoorzaamde, en in den Johannesnacht werd haar gezegd zich van papier en schrijfbehoeften te voorzien. Automatisch teekende haar hand een zon en schreef „Mot Ljuset" (Naar het Licht).

Wat toen volgde werd niet automatisch maar door inspiratie verkregen. Toen zij de pen opnam schreef haar hand zonder haperen honderden versregels neer. Daarbij was het of de temperatuur eensklaps daalde. Haar zintuigen werden verscherpt en een heilige verrukking kwam over haar.

De inhoud van het gedicht schetst het ontwaken in de geestenwereld van een man, die zijn aardsche leven moedwillig verbrak na den vreugdenbeker tot den bodem te hebben geledigd. Ontzetting grijpt hem aan, wanneer hij bemerkt dat hij nog leeft, en zijn denkkracht zelfs verscherpt is. In duisternis en eindelooze stilte wacht hij.... wacht hij.... totdat zijn voorbijgegane leven in schrille beelden voor hem opdoemt en hij zijn ziel in al haar naaktheid en armoede aanschouwt.

Na veel lijden wordt hij gelouterd en den weg naar het Licht dankt hij, naast God, aan de twee wezens, jegens wie hij het zwaarst gezondigd heeft.

Met de ontvangst van deze communicatie werd de kapel, waarin de stoffelijke overblijfselen van Prins Karadja en diens oudsten zoon begraven zijn, ingewijd tot een plaats van contact met de geestelijke wereld.

Het gedicht gelezen hebbend, stelde ik het op hoogen prijs dit centrum van geestelijke krachten te leeren kennen.

Op 4 Juli 1904 arriveerden wij met den Heer en Mevr. van Kol in het plaatsje Gouvy op eenigen afstand van Luik.

Een eentonige landweg leidt vandaar naar het Kasteel Bovigny, dat gelegen is op een plateau. Een park van betrekkelijk nieuwen aanleg omgeeft het gebouw, dat met twee torentjes, en een verhoogd terras aan de voorzijde, een coquetten indruk maakt. De kapel, die wat rechts bezijden in het park ligt, gaat ten deele schuil achter een groep fraaie berken.

Mevrouw Karadja ontving ons in de gezelschapszaal, en stelde ons voor aan een tiental reeds aanwezige gasten van verschillende nationaliteit, Belgen, Duitschers, Zweden en Engelschen. Allen noemden zich spiritualist, maar waren wel zeer verschillend van mentaliteit.

Of Prinses Karadja met een dergelijk heterogeen gezelschap condities scheppen zou om de geestenwereld kalm en vredevol te kunnen naderen, gelijk zij ons in een toegezonden schrijven te kennen had gegeven, durfde ik te betwijfelen.

Mad. M. b.v., uit Brussel, zeer liberaal weliswaar volgens de gastvrouw, geloofde zich het uitverkoren schrijvend medium van een voorhistorische Chineesche Grootheid. Beleefdheid jegens de gastvrouw weerhield haar niet om steeds het woord te voeren en de aandacht op haar mediumarbeid te vestigen. Een ander, de heer B. uit Leipzig, liet geen gelegenheid ongebruikt om te verklaren dat hij eigenlijk aan „niets" geloofde. De meest excentrieke gast verscheen echter een dag later. Vergezeld van een zestal groote koffers, een kamenier, die in de eene hand een luit, in de andere een gekooide, kleurige papegaai droeg, verscheen daar Lady T. uit de Kaap, een coquette dame van middelbaren leeftijd. In de hoop haar gevederden vriend tot kweelen te brengen of althans zijn muzikaal gevoel te ontwikkelen, bracht zij elken dag een half uur zoek met voor zijn kooi, begeleid door luitgetokkel, Amerikaansche liedjes te zingen. Het resultaat was echter niet groot. „Parrot" gaf aan eigen vocabulaire de voorkeur en zette ten slotte heel Bovigny op stelten, door op een ochtend zijn kooi voorgoed te ontvluchten en van uit de boomen in het park zijn meesteres spotwoorden toe te schreeuwen. — Buiten materialisatie achtte Lady T. geen enkel spiritistisch feit van beteekenis, een meening, die Baron P. uit Stockholm volkomen met haar deelde. Zij had er dan ook heel wat met verschillende media meegemaakt.

Een gunstige uitzondering op dit wonderlijk gezelschap maakte Miss St., vriendin van de gastvrouw, uit Zweden, en een echtpaar uit Wight, wier eenige zoon, een jong ingenieur, voor twee jaar door een ineenstorting van een muur om het leven was gekomen. De zoon had niet gerust voor hij zijn wanhopig treurende ouders door een goed medium bereikte en op den weg van troost en geloof aan zijn voortgezet geestelijk leven gevoerd had.

Verschillende media waren door de Prinses voor deze gelegenheid uitgenoodigd om hun vacantie op Bovigny te komen doorbrengen, wij hoorden Carancini, Voût Peters en o.a. Frau Abend noemen. Om de een of andere reden lieten zij zich allen wachten, behalve de laatste, een medium voor materialisatie uit Berlijn, dat door de Prinses en Miss St. als zeer betrouwbaar en begaafd geroemd werd.

Het was ruim een week later, dat haar komst werd tegemoet gezien. Na een verblijf te Monte Carlo, bij den vorst van Monaco, waar zij, volgens diens schrijven aan Mevr. Karadja, eenige zeer succesvolle zittingen gegeven had, zou zij een week op Bovigny logeeren, om de verloren krachten wat te kunnen herstellen. Waar wij over dit medium meerdere gunstige rapporten in de buitenlandsche bladen gelezen hadden, was onze verwachting nog al gespannen en naar ons blijken zou, niet ten onrechte.

In gezelschap van haar man en stiefdochtertje — zij zelf was kinderloos — arriveerde Frau A. Zij scheen ongeveer 40 jaar oud, een prettige, eenvoudige verschijning, met groote bruine oogen, die ons ernstig aanzagen, haar beschaafde manieren deden aangenaam aan. De man, aanvankelijk schoenmaker van zijn vak, gedroeg zich eveneens rustig en bescheiden. De kleine, ruim 4-jarige Gertrud trok direct ieders aandacht door haar lieve vertrouwelijke maniertjes. Het kind moet wel zeer mediamiek geweest zijn en van zeldzame muzikaliteit. Nog zie ik haar voor mij, een kleine, wonderlijke fee, gezeten op een door drie kussens verhoogd stoeltje, improviseerde zij met kinderlijke stem ernstige recitatieven en begeleidde die met haar kleine poppenvingertjes op de guitaar. Het bezielde gezichtje omlijst van donkere krullen, de glinsterende oogen als in extase omhoog gericht, geleek zij een der zingende cherubs uit een

antiek schilderij.

Frau A.'s mediumschap had zich heel toevallig geopenbaard. Tot voor weinig jaren was het spiritisme haar nog totaal onbekend. Uit nieuwsgierigheid met haar man bij vrienden een seance bijwonend, werd haar van geestelijke zijde meegedeeld dat zij zelve sterke mediamieke krachten bezat, die zij in eigen omgeving moest ontwikkelen. In haar kleine burgerwoning gebruikte zij de keuken voor seance-vertrek. Aan de tafel gezeten manifesteerden zich door kloppingen verschillende overleden familieleden. Soms, in donker zittend, werden vreemde lichtverschijnselen als zwervende sneeuwvlokken zichtbaar. Frau A. voelde zich dan slaperig worden en wilde daarom de zittingen liever staken. Maar uiterst verwonderd, vernamen zij van de contrôles, dat zij in trance zou gaan en vol vertrouwen zich aan hun leiding kon overgeven. Gewoonlijk hing aan een spijker tegen de keukendeur een groot schort, dat zij bij haar werkzaamheden placht voor te doen. Eens werd haar gezegd op een stoel voor de deur plaats te nemen en het schort over haar gelaat en borst te trekken. Dit deed zij en nu kwam zij niet slechts geheel in trance, maar er begonnen zich ook rondom haar ectoplasmatische vormen te vertoonen. Door herhaalde aanzittingen met een meer geschikt „kabinet", werden die vormen tot heele gestalten. Na twintig maanden waren de materialisaties zoover gevorderd, dat zij met succes zittingen kon geven, die als volkomen betrouwbaar in de spiritische pers besproken werden.

Opdat de condities zoo gunstig mogelijk zouden zijn voor de seance op Bovigny, werden de eerste dagen gewijd aan onderlinge kennismaking en korte wandelingen in den omtrek.

Toen werd een avond vastgesteld voor de seance die gehouden zou worden in de Kapel. Het medium onthield zich dien dag van het gebruik van vleesch, at slechts vruchten en licht voedsel en wachtte zich voor elke vermoeienis. Het werd een prachtige Juli-avond, de warmte gedurende den dag in aanmerking genomen zelfs vrij koel, een frissche wind omhuifde de toppen der berkeboomen nabij de kapel. Alles stemde ernstig en hoopvol voor wat ons te wachten stond. — Een half uur voor den aanvang der seance begeleidden mevrouw Karadja en twee Engelsche dames, Frau A. naar de kapel waar zij zich in hun tegenwoordigheid geheel moest ontkleeden en haar kleeren verwisselen voor andere, de Prinses toebehoorend, alle zonder uitzondering donker van kleur, zoo ook een donker overkleed. Van af dit oogenblik werd zij niet weer alleen gelaten. De kleine Gertrud lag onder de hoede eener dienstbode te slapen. Herr A. zou plaats nemen temidden der gasten. Het medium zette zich in een armstoel op het verhoogde podium achter gordijnen vóór het altaar, doch zoodanig dat haar voeten en de onderrand der japon zichtbaar bleven op den licht geplaveiden vloer. De gordijnen van zwart fluweel waren bestikt met zilveren symbolen en vlamfiguren, de smalle ramen waardoor de zon gewoon was gekleurde schijnsels te tooveren op wanden en vloer, waren nu afgeschermd door zware donkere gordijnen. Twee petroleumlampen aan den muur verspreidden genoeg licht om het gezelschap, dat nu was binnengetreden te onderscheiden en de eenige toegangsdeur werd gesloten. Wij Hollanders zaten op de tweede rij: in een hoefijzervormige rij stoelen, Herr A. naast den Heer van Kol. Op de eerste rij, bijna 2½ M. van het kabinet verwijderd, de Prinses tusschen Miss S. uit Zweden en Lady T., welke laatste ook te voren seances met Frau A. had meegemaakt in Stockholm.

Nadat wij enkele geestelijke liederen gezongen hadden, kwam het medium in trance en sprak haar contrôle, die zich Johannis Höfer noemde met klankrijke mannenstem een begroeting uit, en verzocht den aanwezigen zich rustig te houden en het medium niet te doen schrikken; op zijn verzoek zongen wij nog een Duitsch godsdienstig lied, waarmee hij zelf instemde toen onze aandacht getrokken werd door een witten wolkachtigen kegel, die achter de smalle opening der fluweelen gordijnen zichtbaar werd. Deze scheen al dichter en witter te worden, totdat hij naar buiten drong en een vorm ontstond gelijkend op een groote witte cocon, die in trillende beweging was. Geleidelijk maakten zich deelen daaruit los, die hoofd en armen zouden vormen, totdat, na enkele minuten een volkomen gestalte zichtbaar was, die zich, meer glijdend dan schrijdend, voorzichtig voortbewoog het podium af binnen den kring die het kabinet omsloot tot nabij de plaats van Miss S. Daar ik juist achter deze zat kon ik de gestalte tamelijk goed zien. Over het hoofd hing een sluierachtige stof

die het gelaat vrij liet. Van het voorhoofd ging een licht uit waardoor de oogen goed zichtbaar waren, blauwe, levendige oogen, geheel in tegenstelling met die van Frau A. die beslist donker bruin waren en iets peinzends hadden. Zij boog zich tot Miss S. over greep haar hand en kuste haar op het voorhoofd.

Toen hoorde ik een fluisterende stem, waarvan ik slechts de klanken onderscheidde. Miss S. verklaarde ons later, zeer getroffen, dat de gestalte die van haar zuster was die voor eenige jaren als bruid was gestorven. Zij had haar (miss S.) in het Zweedsch toegesproken en een groet overgebracht voor de oude moeder die ziek was. Daarna stond zij weer overeind, aarzelde nog als zocht zij iemand onder de aanwezigen, die zij miste. Gespannen en vol ontroering trachtte ik haar aandacht te trekken, maar tevergeefs. Op dit moment fluisterde de Heer van Kol tot mij: „Kijk naar het kabinet"; dit leidde mijn aandacht af en daar zagen wij de kabinetgordijnen duidelijk heen en weer gaan en Frau A.'s voeten onrustig bewegen. Eerst na de seance drong de beteekenis van deze waarneming tot mij door.

Als voelde de gematerialiseerde gestalte deze onrust mede, ten teeken dat de krachten van het medium uitgeput raakten, zoo keerde zij zich snel om, liep tot vóór het kabinet en stond toen stil. Plotseling scheen de samenhang harer bestanddeelen haar te begeven, de figuur wankelde, de omtrekken verloren hun strakheid, werden vager en de gestalte begon ineen te krimpen en te zinken totdat het hoofd nog even als een grauwe onregelmatige bol op den vloer vóór de gordijnen zichtbaar bleef en toen verdween. Bijna onmiddellijk daarna trad het medium in trance buiten het kabinet, geheel getransfigureerd. De contrôle, Joh. Höfer, sprak door haar met krachtige mannenstem een afscheidsgroet. Het verschil in gestalte met den geest van zooeven kwam nu sterk naar voren. Hij verzocht de krachten van het medium te willen ontzien daar zij nog te zeer vermoeid was van de zittingen in Monte Carlo, en met een eventueel volgende seance te wachten tot over acht dagen.

De zitting was ten einde en wij, Hollanders, verlieten hoogst voldaan de kapel. Buiten zag ik op naar den prachtigen avondhemel, waaraan de sterren als diamanten flonkerden, het wonder dat wij daar straks hadden mogen aanschouwen vervulde mij met verbazing en ontzag.

Helaas, werd die stemming spoedig verstoord. Achter ons scheen een discussie gaande tusschen Lady T. en Miss St., en uit den toon waarop die gevoerd werd, maakten wij op, dat de eerste nogal opgewonden en zelfs ontstemd scheen. Eerst later vernamen wij de reden. Lady T. was volstrekt niet voldaan over de materialisatie, daar deze niet in de schaduw kon staan bij die in Stockholm, toen dezelfde geest zich in bruidskleed met sluier vertoond had!!, en daaraan had ditmaal heel wat ontbroken. Zij drong ten spoedigste op een herhaling aan, hetgeen door het medium en haar man nadrukkelijk werd afgewezen. Uit deze situatie ontstonden zulke onaangenaamheden, dat stemming en harmonie bedorven waren en een verder prettig samenzijn onmogelijk werd.

Van een tweede seance kwam niets en successievelijk reisden de gasten af, ook wij Hollanders, maar dankbaar aan de gastvrouw voor hetgeen wij hadden mogen meemaken.

H. v. H. t. E.

DE HOND IN DE PARAPSYCHOLOGIE.

In Toepoel's inhoudsrijke en keurig uitgegeven „Honden-encyclopaedie" (1940) heeft Dr. K. H. E. de Jong een kort artikel gewijd aan „De hond in de parapsychologie". De schrijver wijst er op, dat zoowel bij primitieve als bij „beschaafde" volken den hond vaak supranormale gaven worden toegeschreven. Het parapsychologische onderzoek geeft aan dit geloof naar het schijnt eenigen steun. Er zijn gevallen, waarbij men uit de hetzij angstige, hetzij aanvallende houding van een hond opmaakte, dat deze een verschijning waarnam; soms werd zulk een verschijning ook door een mensch gezien. Evenzeer hebben menschen wel eens „supranormale" indrukken, resp. verschijningen gehad van een hond, die in levensgevaar verkeerde of door een ongeluk was omgekomen. Men moet echter bij het onderzoek van dergelijke feiten met groote voorzichtigheid en kritiek te werk gaan.

Bij de literatuuropgaaf moet het niet zijn „Annales des Sciences Psychiques" XI, maar XV.

ZIELSUITTREDING.

Plinius de oudere, een auteur uit de eerste eeuw onzer jaartelling, wijst in zijn „Historia Naturalis" VII, 52, op het wel eens voorkomende feit, dat menschen, die men overleden waande, in eens weer teekenen van leven gaven.

„Wij vinden", zegt hij, „onder andere voorbeelden, dat de ziel van Hermotimus uit Clazomenae (Klein-Azië) gewoon was, het lichaam te verlaten en rond te dwalen. Al zwervende berichtte zij uit de verte vele dingen, die alleen door iemand, die er bij tegenwoordig was, konden worden geweten, terwijl ondertusschen het lichaam halfdood neer lag. Eindelijk verbrandden zijn vijanden, die de Canthariden heetten, het lichaam en ontnamen aan de terugkeerende ziel als het ware haar omhulsel".

Ook latere schrijvers vermelden dit geval, maar het is niet doenlijk, de historiciteit ervan afdoende te staven. Echter mag men aannemen, dat dergelijke gevallen van uittreding ook toen ter tijd zijn opgemerkt en aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van dit alsmede van andere soortgelijke verhalen.

's-Gravenhage. Dr. K. H. E. DE JONG.

EEN MERKWAARDIGE ERVARING.

In de „Deutsche Zukunft" van 28 April 1940 lezen wij het navolgende „mysterieuse voorval".

„Moltke stierf plotseling en onverwacht te midden van een whistpartij, toen hij voor een oogenblik het vertrek had verlaten. Een zonderling samentreffen met deze gebeurtenis wekte destijds in Berlijn algemeen opzien. Op den sterfdag van Moltke en juist op het uur van zijn dood riep de aan de Brandenburgsche poort op post staande soldaat de wacht in het geweer. Deze zoowel als zijn makkers verklaarden bij hun latere ondervraging ten stelligste, dat zij den veldmaarschalk in dat avonduur alleen van de Brandenburgsche poort komende langs de straat „Unter den Linden" naar het paleis toe hadden zien gaan. Datzelfde bevestigden twee officieren der lijfwacht, die daar vandaan waren gekomen. Ondanks nauwkeurig onderzoek bleef dit voorval onopgehelderd."

's-Gravenhage. Dr. K. H. E. DE JONG.

EEN KANTTEEKENING OP Dr. P. A. DIETZ' ARTIKEL „DE BETEEKENIS VAN DEN DOOD".

Dr. P. A. Dietz zegt in zijn artikel „De beteekenis van den dood", in het Tijdschr. v. Parapsych. Mei l.l. p. 105 o.m.:

„Nu heeft zich... door de historie een eerbiedwaardige rij van groote geesten bewogen, die vrij van alle religieus dogmatisme en evenmin bevangen in het idealisme der schoolphilosophen, op zeer verschillende gronden met grootere of geringere genialiteit, de onsterfelijkheid, ook in individueelen zin, hebben voorgestaan. Meestal vertoonden zij verwantschap met of neiging tot het occulte of mystieke denken.

Herman Wolf noemt in zijn „Onsterfelijkheid als Wijsgeerig Probleem" een geheele reeks van deze belangrijke figuren; in den nieuweren tijd wordt de rij geopend door de Renaissance-philosophen als Cardanus, Giordano Bruno, beide martelaren van hun waarheidszin; in latere tijden voortgezet door den natuurkundige Bonnet, door Rüdiger, Lessing, Herder, Goethe, Schelling, Fechner. Zij bleven meestal enkelingen, buitenstaanders, althans in dit onderdeel hunner inzichten."

Dat de genoemde denkers „meestal enkelingen" bleven in dit „onderdeel hunner inzichten", lijkt ons hoogst twijfelachtig, en zeer zeker is dat geenszins het geval geweest met den niet vermelden grooten philosoof Herbart. Ook Herbart heeft „school gemaakt".

's-Gravenhage. Dr. K. H. E. DE JONG.

INHOUD:

Drukkerij van der Boom, Conradkade 2—3, den Haag